

tanulmány

BALOGH GERGŐ – PATAKI VIKTOR

Előszó az Állat az irodalomban című összeállításához

Az európai gondolkodásban az „ember” az „állat” fogalmán alapszik. Amikor Arisztotelész az embert a politizáló állatok (*zoon politikon*) csoportján belül beszélni tudó/értelemmel bíró állatként (*zoon logon ekhón*) nevezte meg, akkor az ember egy olyan meghatározását adta, amely több mint kétezer évig uralkodónak bizonyult a filozófiai diskurzusban. Azonban ahogy Jacques Derrida többször is rámutatott, a filozófiában és túl azon az ember e megkülönböztethetőségének elsődleges feltétele az eltelt idő alatt mindvégig az maradt, hogy az állatot a világ fenomenológiai fogalmától és a nyelvtől, továbbá az azokhoz köthető egyéb megkülönböztető jegyeiktől egyaránt megfosztották.

Másként áll a helyzet az irodalom esetében. Állat és ember kölcsönös megfeleltethetősége nemcsak a köznyelvi formulákban, hanem az irodalmi nyelvben is felszínre kerül, hiszen ahogy Arisztophanésznél a madarak és a békák, Platónnál a tücskök és a galambok, úgy az ezópusi fabulák állatai is kiemelkedő jelentőséggel bírnak. Az, hogy az ember és állat közti kapcsolat a menandroszi komédiában már „rögzített” etikai karaktereket jelöl, valamint az emberi hang, a költői szöveg és a madarének is komplex viszonyrendszert hozott létre, jól mutatja, hogy az állatok már az ógörög irodalmi hagyományban is centrális szerepben tűnnek fel. A latin költészet ezt az örökséget írja tovább, például azzal az ember és állat közti „kísérteties közelítéssel”, ahogy Vergilius a faunokról mint antropomorf teremtményekről, valamint Ovidius az *Átváltozásokban* a test-lélek viszonyában megmutatkozó emberi és állati cserefolyamatokról is számot ad. A skolasztikus filozófia és a középkori irodalom – a misztériumjátékokon és a különböző állateposzokon, Dante *Isteni színjátékán*, valamint a *Biblia* tropológiáján keresztül – azonban olyan alakban tette hozzáférhetővé az újkori gondolkodás számára az állat és ember viszonyában fellelhető hasonlóságokat, melyet, hiába e kategóriáknak az irodalmi hagyományban tapasztalható viszonylagos rögzíthetősége, az emberi és az állati gyakori egymásba játszása, egészen a későromantikus és koramodern korszakig alapvetően egy, a nyelv és az artikulált beszéd képességén alapuló különbség, vagyis az antropológiai differencia uralt.

Gregor Samsa balszerencsés reggelén már e differencia visszahúzóására ébredt, ahogy Csáth Géza kis Emmája is ennek a mozgásnak esett áldozatul, továbbá elmondható, hogy Kosztolányi *Édes Annája* sem nélkülözi az „állatnak” szentelt

azon figyelmet, amelynek horizontja az ember és az állat megkülönböztethetőségét erősen próbára teszi. Szabó Magda és Parti Nagy Lajos prózája hasonló okokból bizonyulhat érdekesnek. Gottfried Benn-nek már csillókra volt szüksége a lírai én és a szó modern viszonyának tárgyalásához. Kassák Lajos nyerítő ideje, József Attila szőke boldogsága, Karinthy Frigyes kutyája, Szabó Lőrinc tücskei, a fiatal Juhász Ferenc hibridjei vagy Oravecz Imre madárnaplója mind olyan modern költészettörténeti pillanatokban állnak, amelyekben a látvány és a hang alakzatait a radikális másikként, ám ekkor már szakítva az antropológiai differencia törvényével, az én lehetőségének alapjaként értett állat is tevékenyen szervezi. Felidézhető, hogy az állat Friedrich Nietzsche, John Langshaw Austin, Roman Jakobson, Martin Heidegger vagy a már említett Jacques Derrida munkásságában is fontosnak bizonyult, ezzel pedig nagyon is szerves részét képezi azoknak a diskurzusoknak, amelyek nyelvi tudatunk, továbbá a nyelvről és az irodalomról való gondolkodásunk lehetőségeit messzemenően formálják.

A magyar irodalomtudomány figyelme – hasonlóan a némethez, az egyesült államokbeli gyökerekkel bíró, elsősorban Derrida belátásaiból inspirálódó *animal studies* és a belőle kinövő *critical animal studies* vagy *human-animal studies*, a *posthuman studies*, valamint Giorgio Agamben más utakon járó, ám nem kevésbé nagy hatású munkásságának nyomán – csak a legutóbbi időben fordult az állat sokrétű, kultúr- és irodalomtörténeti, egyúttal pedig teoretikus szempontokból is különösen jelentősnek mutatkozó témája felé. Az itt következő tanulmányok, melyek első változatai a Fiala Írók Szövetsége és az Eszterházy Károly Egyetem társrendezésében megvalósult *Állat az irodalomban* című 2017-es konferencián hangzottak el, e téma gazdag irodalomtörténeti és (nyelv)filozófiai hagyományát tárgyalják, az állat figurájához való közelítés lehetséges módozatainak sokszínűségét is példázva.

Eisemann György írása kritikailag közelít az embert – a kulturális-történeti különbségek eltörlésével – homogenizáló értelmezői műveletekhez, amelyeket, mint érvel mellette a szerző, az embernek az állattal szembeállított fogalma, így az állatot a középpontba állító vizsgálódások előfeltételeznek. Eisemann tanulmánya Herder szövegéből kiindulva – *Az ember tragédiájának* értelmezésével párhuzamosan több 19. századi klasszikust is az érvelés bűvkörébe vonva – dekonstruálja a homogenizálás diszkurzív alapjait (a felvilágosodás programját és az ember biológiai elgondolását), így az állat teoretikus kérdésköre nála elsősorban az ember-lét ontológiai problematizálására nyit ablakot. Írásában Herder vonatkozó értekezésének Eisemannhoz hasonlóan nagy figyelmet szentel Halász Hajnalka is, aki nyelvfilozófiai távlatból kérdez rá arra, hogy Herder és Nietzsche nyelvelméleti fejtegetései miként rajzolják ki a saját eredetét – vagy fogalmazhatnánk úgy is: antropogenezisét –, az állattal szemben bírt tulajdonképpeni inherens hiányát a fogalomalkotás által elfedő és elfeledő és ezáltal az állattól elkülönülő ember alakját. Bengi László elsősorban irodalomtörténeti összefüggéseket szem előtt tartva értelmezi Gozdu Elek, Bródy Sándor és Kosztolányi Dezső novelláit. A különböző állatmotívumok funkcióit és áthelyeződéseit elemző tanulmány többek között arra mutat rá, hogy az ember és az állat közötti határ miként problematizálódik Gozdu Eleknél az ember állatává és az állat emberivé válása által, miközben az őket elválasztó ha-

tárt mégsem lehetnek képesek átlépni; továbbá arra is, hogy Kosztolányinál az 1930-as években az állati mibenléte már nem egyértelmű: az nem egyszerűen az emberi lét oppozíciójában, hanem kérdésként jelenik meg. Pataki Viktor tanulmánya pedig a madárénekek – és általa a természetlira – költészettörténeti hagyományát és a madarak Oravecz Imre költészetében játszott szerepét tárgyalja.

Az összeállítás tehát kettős fókusszal bír: tanulmányai egyfelől az állat, az ember és a nyelv viszonyát vizsgálják, másfelől az állatmotívumok prózapoétikai és -történeti, valamint az állat egy formájának költészettörténeti dimenzióiba nyújtanak betekintést. Reméljük, hogy az itt közölt írások nemcsak ráirányíthatják a figyelmet az irodalomtörténet hazánkban eddig kevésbé tárgyalt, ám annál jelentősebb vonulatára, hanem hasonló jövőbeli kutatások számára is inspirációul szolgálhatnak.

EISEMANN GYÖRGY

Az eszkimó és a fóka

BIOPOÉTIKAI ALAKZATOK A ROMANTIKÁBAN

Napjaink biopoétikai tájékozódásai olykor az egzisztenciális nivellálás bővületében élnek, s nagy igyekezetükben arra is képesek, hogy az antropológiai és az etológiai jelenségeket az emberi és az állati *világ* összefüggései szerint értelmezzék, mintha az előbbi önismerete az utóbbi idegensége felől is nélkülözhetetlen tapasztalatokat nyerhetne. Holott a kettő különbsége – és lehetséges kapcsolataik sajátossága – eleve abból adódik, hogy a bioszférának éppenhogy saját „világa” nincsen. Bár e különbségtételt sokan mesterkéltnek vélik – mint például Jacques Derrida, aki szerint a filozófia az emberi léteket úgy határolja el, hogy az állatot megfosztja a világ fenomenológiai fogalmától és a nyelvtől. Ezért illeti kritikával Martin Heidegger álláspontját, az *Unterwegs zur Sprache* sorait: „A világ mindig a szellem világa (*geistige Welt*). Az állatnak nincs világa, környező világa sincs.”¹ Azért nincs, tehető hozzá, mert a világ mint olyan alkotása-érzékelése nemzedékeken átívelő idői folyamatok – tehát az áthagyományozódó emlékezet – velejárója: a régmúlt tapasztalatából és a jövőre várakozásból bomlik ki. Amennyiben a történelmi távlatú szellemi kontinuitás megszakad, az ember maga is világ nélküli lesz.²

Mindenesetre nehéz tagadni, hogy a világ „fenomenológiai és nyelvi” megalapozású ontológiája – a nemzedéki emlékezettel együtt – kevésbé tűnik az állati létezés meghatározó összetevőjének. Ebből a nyelvi-emlékező történetiségből – a múlt és a jövő időiségében létesülő változékony állapotából – következik továbbá az emberlét *meghatározatlansága*, a modern antropológia egyik kiinduló tétele, a milétozi Anaximandrosz apeiron-elméletére hivatkozó, az embernek ennek nyomán Nietzsche-nél is kidomborított *határtalansága* („noch nicht festgestellte Tier”), mely éles ellentétet mutat az állat jól körülhatárolható viselkedésével.³ Mind a preszókratikus filozófia kutatása, mind annak nietzschei értelmezése rávilágít, e határtalanság egyáltalán nem végtelenséget jelent, hanem a szilárd stabilitás, a határo-